

O`zbek xalq cholg`ulari orkestri ijrochilik madaniyati va uning ba`zi umumiy shakllanish tamoyillari

Parpiyev Tursunboy

Andijon davlat pedagogika instituti

Tasviriy san`at va musiqa ta`limi

kafedrasi o`qituvchisi

Annotatsiya

Maqolada cholg`ular, xalq cholg`ulari orkestri tarixi, ijrochilik madaniyati, cholg`u madaniyati rivojlanish yo`llari, milliy orkestrlarni tashkil etish borasida olib borilgan ishlar, hamda xalq orkestr shakllanishining tarixiy yo`lini tahlil etish bugungi kunda orkestr ijrochiligi shakllanish tamoyillarini hamda qator qonuniyatlarini ishlab chiqishga doir masalalar shuningdek, G`arb va Sharq musiqashunos olimlarining qarashlari yoritilgan.

Kalit so`zlar: cholg`u, xalq cholg`ulari, orkestr, ijrochilik madaniyati, cholg`u ijrochiligi, nota yozuvi, registr.

Аннотация

В статье рассмотрены история музыкальных инструментов, оркестр народных инструментов, исполнительская культура, пути развития музыкальной культуры, проведенная работа по организации национальных оркестров, а также анализ исторического пути становления народного оркестра. оркестра, освещаются современные принципы формирования оркестрового исполнительства и вопросы, связанные с разработкой законов музыки, а также взгляды западных и восточных музыковедов.

Ключевые слова: музыкальные инструменты, народные инструменты, оркестр, исполнительская культура, музыкальное исполнительство, ноты, регистр.

Abstract

In the article, the history of musical instruments, folk instruments orchestra, performance culture, the ways of musical culture development, the work carried out on the organization of national orchestras, as well as the analysis of the historical path of the formation of the folk orchestra, today's principles of the formation of orchestra performance and issues related to the development of the laws of music, as well as the views of Western and Eastern musicologists are covered.

Key words: musical instrument, folk instruments, orchestra, performance culture, musical performance, notation, register.

Yer yuzining har bir mintaqasida musiqa madaniyati rivojlanishi turlicha ko‘rinishga ega. Bugungi kundagi hayot tarzi bizga dunyo xalqlari madaniyati rivojlanishining har-xil bosqichlarini ko‘rish imkoniyatini berayapti. Shunday ekan, tabiiy savol tug‘iladi: biz, masofa nuqtai nazaridan bir-birimizdan uzoq bo‘la turib o‘zaro yaqinlashish imkoniyatiga ega emasmizmi? Yoki bizning umumiy manba, umumiy ildizlarimiz yo‘qmi? Albatta unday emas. Butun dunyo sivilizatsiyasi tarixi shuni isbotlab berayaptiki, insonlar o‘zaro muloqotda bo‘lib, faoliyatlarining turli jabhalarda bir birlariga ta‘sirini o‘tkazib o‘zlarining eng yaxshi an‘analarini rivojlantiradilar, bu esa o‘z navbatida umumiy madaniyatning rivojlanishiga ijobiy ta‘sir o‘tkazadi.

Sotsial-iqtisodiy sharoitlar natijasida turli tarixiy davrlarda madaniyat rivojlanish estafetasi goh Sharq, goh G‘arb mintaqalariga navbatma-navbat o‘tib kelgan. Ushbu fikrni T.S.Vizgo so‘zlari mumkin qadar yaxshiroq tasdiqlab beradi: «Siyosiy va geografik chegaralar, insonlarning turfa xil maishiy hayot tarzidan qat‘iy nazar o‘tmish badiiy amaliyoti eng yaxshi yutuqlarining navbatma-navbat almashishi – dunyo madaniyati rivojlanishining eng muhim omillaridan biridir» .

Aytib o‘tilgan bu holat cholg‘u madaniyati rivojlanish yo‘llari mavzusida qanday ifoda etiladi, agarda aniqroq gapirsak – o‘zbek milliy cholg‘u orkestri shakllanish tamoyillariga o‘zining qanday ta‘sirini o‘tkazadi? Yuqorida qayd etilgan fikrlarni bizni qiziqtiradigan masalaga qaratsak, o‘zbek xalqining zamonaviy cholg‘u madaniyati monodik san‘at

negizida shakllanganini, va «Oʻrta Osiyo antik davridayoq turli xalqlarning oʻzaro taʼsirida yaratilgan murakkab va har tomonlama shakllangan bir voqeʼlik koʻrinishda namoyon boʻldi» V.A.Uspenskiy oʻtgan asrning 30-yillari musiqa madaniyatini tahlil qilib, anʼanaviy cholgʻularning ijrochilik imkoniyatlari oʻsha davrning yangi ijtimoiy talablariga toʻgʻri kelmasligini taʼkidlab, cholgʻularning kuchsiz va tez soʻnib qoladigan ohangi oʻsha davrning yangi badiiy sharoitlari bilan qarama-qarshi boʻlib qolganligiga eʼtiborni qaratadi va u «ayni davrdan boshlab katta cholgʻu ansamblarni tashkil etish hamda milliy cholgʻularni rekonstruktsiya qilish masalasi dolzarb muammolardan biriga aylandi», – degan xulosaga keladi. Oʻtgan asrning 30-50 yillarida ushbu muammo yechimini ishlab chiqishda ikki asosiy andoza tayanch sifatida xizmat qildi: birinchisi – Oʻrta Sharqning qadimiy milliy anʼanalari, ikkinchisi esa – yangi davr anʼanalari. Yana shuni taʼkidlab oʻtish joizki, oʻn ikki-bosqichli temperatsiya va xromatizatsiya asosida yaratilgan garmonik koʻpovozlikni Oʻrta Osiyo va Qozogʻiston respublikalarida, xususan Oʻzbekistonda ham keng tus olishi cholgʻu ijrochiligi rivojlanishining muhim omili boʻldi.

Yer yuzining turli mintaqalarida (jumladan Oʻrta Osiyoda ham) milliy orkestrlarni tashkil etish borasida olib borilgan ishlar, hamda xalq orkestr shakllanishining tarixiy yoʻlini tahlil etish bugungi kunda orkestr ijrochiligi shakllanish tamoyillarini hamda qator qonuniyatlarini ishlab chiqish imkoniyatini yaratadi. Quyidagilarga tahliliy nazar tashlasak aytib oʻtilganlarga universal degan baho berish mumkinligini koʻramiz, sababi, qayerda va qanday davrda boʻlmasin, koʻp ovozli orkestr jamoalari yaratilishida ularning doimiy ravishdagi ishtirokini kuzatish mumkin boʻladi.

Endi mavzumizning ichki xususiyatlariga qaytadigan boʻlsak shuni taʼkidlash joizki, biz koʻrib chiqatyogan «orkestr» atamasiga XVIII asr oxirida Gʻarbiy Yevropada hamma xususiyatlari bilan shakllangan jamoa organizmining maʼnosi kiritiladi. Yaʼni orkestr tushunchasi – bu bir turdagi cholgʻu guruhlarini birlashtirgan musiqachilar jamoasi maʼnosini bildiradi. Ammo shu bilan birga Sharq musiqasiga bagʻishlangan adabiyotlarda anʼanaviy ansambl va koʻp ovozli jamoalarga ham «orkestr» taʼrifi berilganligining guvohi boʻlamiz (V.Belyayev, F.Karomatov, I.Eolyan).

Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda, zamonaviy orkestr jamoasini tashkil etish uchun qo'yiladigan talablarni quyidagilarda ko'rsatib o'tishimiz mumkin: bu o'n ikki-bosqichli tekis temperatsiya qilingan tovushqator asosidagi garmonik ko'p ovozlilik, cholg'ular oilalari, yozma an'ana, va nihoyat, repertuar. Keyinchalik milliy orkestrlar yaratilishi (neapolitan, rus, ukrain, o'zbek, qozoq, ozarbayjon va h.k.) aynan shu prinsiplarga asoslandi.

Milliy cholg'ular musiqa amaliyotida ko'p ovozlilikning tarqalishi birinchi navbatda soz masalasini oldinga olib chiqdi va ayni masala yangilik emas edi. Ushbu masala o'tmish davrlardanoq paydo bo'lib, turli mamlakat-lar nazariyotchilari tomonidan asrlar davomida o'rganilib kelingan.

Musiqiy madaniyatning tarixiy rivojlanish jarayonida paydo bo'lgan va bir-birini almashtirgan turli tovushqatorlar (ya'ni Pifagor tovushqatorlari), tekis va notekis temperatsiyalar yangi shakllanayotgan musiqiy tafakkur – ko'p ovozlik tizimiga to'la javob bera olmas edi. Lekin davr taqozosi bilan o'n ikki-bosqichli, tekis temperatsiyalangan, xromatik tarzda tovushqator yuzaga keldi. Yu.N.Tyulin iborasi bilan aytganda, ushbu tovushqatorning paydo bo'lishi «butun dunyo musiqa san'atining tarixiy rivojlanishida muhim burilish sodir etdi» .

Kompozitorlarning garmonik vositalar borasidagi faol izlanishlari va shu bilan bir qatorda musiqa ijrochilik amaliyotida cholg'ularni takomillashtirish jarayonlari o'n ikki-bosqichli tekis temperatsiyali xromatik tovushqatorning yaratilishi va rivojlanishi uchun imkoniyat yaratdi, buning natijasida temperatsiyali ko'p ovozlik yuzaga keldi.

1935 yilda taniqli cholg'ushunos A.I.Petrosyans rahbarligidagi ustalar guruhi ko'pvozli orkestr yaratish maqsadida o'zbek milliy cholg'ularini tubdan takomillashtirish ustida ishlarni boshlab yuborishdi. Pardalar balandligi o'rnatilgan dutor, tanbur, rubob, chang cholg'ularning tovushqatorlari temperatsiyalashtirildi va xromatik tarzda o'zgartirildi. Turli tovushqatorlarga ega bo'lgan cholg'ular o'n ikki-bosqichli tekis temperatsiyalashgan xromatik normalarga olib kelindi. Cholg'u dastasida erkin bog'langan

va harakatga keltirish mumkin bo'lgan pardalar, temperatsiya tartibida mustahkamlangan turlari bilan almashtirildi. Lekin shuni aytib o'tish kerakki, shu vaqtga kelib ba'zi an'anaviy cholg'ularda (dutor, rubob) tabiiy ravishda xromatik tovushqatorga o'tish moyilligi kuzatila boshlandi. Cholg'ular ustida olib borilgan temperatsiya va xromatizatsiya bo'yicha ishlar yangi tafakkur tizimi, ya'ni ko'p ovozlikni o'zlashtirishda aniq natijalar ko'rsata boshladi. B.Asafyev fikricha «bir tekisdagi temperatsiya musiqa jarayonida teng ta'sir etuvchi ohanglar majmuasi bo'ldi» .

Orkestr ijrochiligi madaniyati shakllanishining keyingi tamoyili bir turdagi cholg'ular guruhi – oilalarni yaratish maqsadini oldinga qo'ydi. Ushbu guruhlar cholg'ularning asosiy turi andozasida yaratilgan bo'lib, pastdan yuqorigacha bo'lgan hamma registrnlarni o'z ichiga qamrab olishi kerak edi. Shunday qilib turfa xil ko'rinishdagi o'zbek cholg'ularidan ijrochilik amaliyotida keng tarqalgan va tovush chiqarish usullari bo'yicha turli ko'rinishga ega bo'lgan navlari ajratib olindi.

Yuqorida aytib o'tilganidek, cholg'u-larning asosiy turi andozasida va butun orkestr diapazonini qamrab olish sharti bilan bir turdagi guruhnlarni yaratish vazifasi amalga oshirilishi, hamda dutor va rubob cholg'ulari ustida olib borilgan izlanishlar natijasida orkestrning yetakchi guruhlaridan biri – chertib chalinadigan cholg'ular guruhi tashkil topdi; g'ijjak – kamonli cholg'ular, chang esa urma-torli cholg'ular oilalariga andoza bo'ldi. O'zbek orkestrining yana ikki guruhi bir oz boshqacharoq uslubda shakllandi. Ularning birligi tovush chiqarish nuqtai nazaridan qamrab olindi. Puflab chalinadigan (damli) cholg'ular oilasi qisman takomillashtirilgan an'anaviy cholg'u turlarini (nay, surnay, qo'shnay) o'z ichiga oldi. Ushbu cholg'ulardagi o'zgarishlar zamonaviy nota yozuvi bo'yicha chalish imkoniyatini yaratdi. Nay sozi orkestrda eng baland registrdagi cholg'u bo'lgan nay-pikkolo cholg'usi yaratilishiga asos bo'ldi. Urma cholg'u oilalari esa o'zbek va Yevropa cholg'ularidan tashkil topdi.

Cholg'u oilalarni vujudga kelishi bir tomondan orkestr diapazonini ancha kengaytirdi, ovoz va tembr rang-barangligini boyitdi, ikkinchi tomondan esa, jamoani har bir oila guruhidan mustaqil jamoa, ya'ni dutor, chang, mizrobli, kamonli va h.k. orkestrnlarni tashkil

etish imkoniyatini yaratdi. Bu o'rinda ushbu cholg'ularda chalishni o'rganish nisbatan osonligi katta ahamiyat kasb etishini ta'kidlab o'tish joiz.

Orkestrlar yaratilishining muhim omillaridan yana biri ularning sozini bir maromga, ya'ni xalqaro standartga olib kelish edi. Ma'lumki dunyo amaliyotida va MDX respublikalarida 1936 yildan beri birinchi oktava *lya* tovushining balandligi umumiy tartib bo'yicha 440 gerts (bir soniyada 440 tebranish tezligi) sifatida qabul qilingan. O'zbek orkestrini tashkilotchilari ham qabul qilingan ushbu birlikni andoza sifatida qabul qilishdi. Shu nuqtai nazardan ular damli cholg'ular ustida olib borilgan takomillashtirish ishlarida ancha murakkabliklarga duch keldilar. Sababi, bir turdagi cholg'ularning katta-kichikligi asosiy tovushning baland-pastligiga ta'sir qilar edi. Nay va surnayga nisbatan masalani yechish uchun tadqiqotchilar har-xil sozdagi turlari ichidan sozlari birinchi oktava *lya* tovushiga teng keladigan cholg'ularni tanlab olib ular nusxasi bo'yicha xuddi shunday yangi cholg'ularni yasashdi. Qo'shnay asosiy tovushini birinchi oktava *lya* soziga olib keltirish uchun cholg'u ichidagi tilini joyidan yuqori yoki pastga siljitishni o'zi yetarli bo'ldi. Torli cholg'ularda esa belgilangan menzuralar o'rnatilib oilalar tashkil etish qonuniyatlaridan kelib chiqqan holda ularga mos keladigan sozlanish tartiblari o'rnatildi.

Musiqiy tovushlar yozuvi insoniyat madaniyati takomillashish jarayonida Sharq va G'arb xalqlarining ta'siri bilan bizning davrimizgacha nota yozuvi qiyofasida etib kelgan. Unga baho berib, musiqashunos Nazaykinskiy quyidagi fikrlarni bildiradi: «ohang balandligi va cho'zimini belgilab, nota o'zining kelib chiqishini oshkora etadi. U – kuy va garmoniya, ovoz va usul ehtiyojlarida, ya'ni musiqaning ichki ohangidadir». A.I.Petrosyans bu holatni o'rganib va uni o'zbek milliy cholg'u ijrochiligiga tadbqiq etish maqsadida quyidagilarni ta'kidlab o'tadi: «nota yozuvi... quyidagi xususiyatlarga ega: 1) belgilanish qulayligini ifodalovchi musiqiy matnga oid bo'lgan xususiyatlar, ya'ni balandligi, kuchi, o'lchov va usul; 2) nisbatan kam bo'lgan ifodalovchi vositalar yordamida to'laqonli musiqiy tavsif; 3) nota yozuvining xalqaro ahamiyati.

Nota yozuvi borasida aytib o‘tilgan barcha xususiyatlar qisqa va lo‘nda ravishda, oson xotirada qoladigan uch so‘z yordamida ifodalanishi mumkin: «bir lahzali, tafsilotli, baynalminal»

Nota yozuvining dunyo musiqa madaniyatida umumiy tamoyillar asosida tarqalishi turli madaniyatlarning o‘zaro aloqalarini ta‘minladi. Shu bilan birga nota yozuvi o‘zining xususiyati doirasida juda katta ma‘no-mazmun kasb etadi. Ijrochi musiqiy asarning ichki xususiyatlari, uning o‘ziga xosliklari, hamda muallifning badiiy qarashlarini tinglovchiga zamonaviy nota vositalari yordamida yetkazib beradi.

Yuqorida aytib o‘tilgan omillarni hisobga olgan holda O‘zbekistonda milliy cholg‘u ijrochiligi tarixida ilk bor 1936 yilda nota yozuvi asosida ijrochilikni tashkil etish yo‘lga qo‘yildi. Shuningdek milliy cholg‘ularni asl eshinish balandligi bo‘yicha notalashtirish amalga oshirildi. Damli cholg‘ulardan – nay, surnay, qo‘shnay; torli urma-zarbli cholg‘ulardan – chang; mizrobli cholg‘ular guruhidan – prima rubob, dutor prima, dutor bas; kamonli cholg‘ular guruhidan – g‘ijjak, g‘ijjak alt, g‘ijjak bas cholg‘ulari asl eshinishiga mos keladigan balandlikda yozilishi belgilandi. Qolgan cholg‘ular: nay pikkolo, qashqar rubob, afg‘on rubob, dutor, tanbur, dutor kontrabas, g‘ijjak kontrabaslar asl eshinishidan oktava past yoki yuqori yozila boshlandi. Bular transport qilinadigan cholg‘ular sifatida tan olindi.

Ma‘lumki yozilgan musiqani o‘qish ijrochidan maxsus tayyorgarlikni talab etadi. Mashhur olim K.Fisher (Shvetsariya) yozma an‘ananing katta ahamiyatiga to‘xtalib, uning ikki xil vazifasi mavjudligini ta‘kidlaydi: «birinchisi – bu an‘analarni saqlash bo‘lsa, ikkinchisi – uning yangi dunyoqarash bilan bevosita aloqadorligi... Bulardan tashqari musiqiy matnni saqlash va rivojlantirish yo‘lida nota nashr etish ixtirosi katta ahamiyat kasb etdi. Noshirlik san‘atining rivojlanishi natijasida musiqa keng ommaga kirib bordi». Tadqiqotchining oxirgi qaydlari biz ko‘rib chiqayotgan mavzu doirasi, ya‘ni milliy cholg‘ularda ommaviy ijrochilikni rivojlantirishi masalasida ham ahamiyatlidir.

O'zbek milliy cholg'u ijrochiligi madaniyatining yana bir muhim omillardan biri bu repertuarni tashkil etish masalasidir. Ma'lumki yangi milliy cholg'u ijrochiligi yo'nalishi yo'lga qo'yilishining ilk davridanoq xalq va kompozitorlik musiqasini qayta ishlash orqali repertuarni kengaytirish ko'zda tutildi. Orkestr ijrochiligida bu masala darhol o'z tasdig'ini topdi, «Mirzadavlat», «Roq qashqarcha», «Aspanjoyiman», «Reve ta stogne Dnpr shirokiy» kabi asarlar repertuar masalasining bugungi kunda ham saqlanib kelayotgan baynanminallik jihatlarini yaqqol namoyon etdi. Shu bilan bir qatorda milliy cholg'ular orkestrining boy va o'ziga xos xislatlarini ko'rsata oladigan maxsus asarlar yaratish masalasi ham yuzaga chiqdi.

Shunday qilib, xromatizatsiya va temperatsiya tamoyillarining amaliy tadbiiq qilinishi, cholg'u oilalarining tashkil etilishi, yozma an'ananing qo'llana boshlanishi, soz masalalarining takomillashitirilishi, repertuar masalasi yechimining hal etilishi boshqa respublikalar qatorida O'zbekistonda ham – milliy cholg'ularda yangi, ko'povozli jamoaviy ijrochilik madaniyatining shakllanishiga olib keldi. O'zbek orkestri-ning tarkibida beshta bir-biridan farqla-nuvchi guruhlarning mavjudligi uning boshqa milliy orkestrlardan farqlanuvchi jihatini tashkil etdi. Ushbu jamoada boy an'anaviy ijrochilik uslublaridan tashqari musiqa amaliyotida mavjud barcha ijrochilik uslublarini qo'llash imkoniyati mavjud.

Yuqoridagilarni umumlashtirgan holda o'zbek ko'p ovozli jamoa ijrochiligiga qiyosiy ko'z bilan nazar tashlasak, dunyo musiqa madaniyati bilan o'zaro bog'lab turadigan, badiiy o'ziga xoslikka ega bo'lgan jamoa ko'rinishi shakllanganligiga guvoh bo'lamiz. Milliy cholg'ular orkestri xor ijrochiligi, damli va simfonik orkestrlar bilan bir qatorda alohida badiiy ko'rinish sifatida xalqning ma'naviy, musiqiy-tarbiyaviy ongini o'stirishda muhim omil sifatida maydonga chiqdi, desak mubolag'a bo'lmaydi.

Xalq cholg'ularida ijrochilik O'zbekiston ijrochilik amaliyotining muhim bo'laklaridan biridir. Ijrochilikning yangi shakllaridan biri bo'lgan ko'p ovozli o'zbek xalq cholg'ulari orkestri nafaqat yangi avlod musiqiy ta'limida balki, jamiyatning ma'naviy hayotida ham muhim ahamiyat kasb etdi.

Turli o'quv va professional orkestr jamoalarining tajribasi shuni ko'rsatadiki, bosqichma-bosqich va muntazam ravishda hamma mavzularni o'rganish orkestr ijrochiligini chuqur o'zlashtirish imkoniyatini yaratadi va albatta, yuqori natijalarga olib keladi. Shu bilan bir qatorda, unutmazlik kerakki, o'quv orkestr rahbari – dirijyor asosiy vazifalaridan biri barkamol va yetuk shaxsni tarbiyalashdir. Bu borada ma'naviy salohiyat, yuqori darajadagi bilim va professional amaliyotning to'planishi bo'lajak orkestr va xor ijrochilari uchun muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. Karimov I. Vatan va xalq mangu qoladi. T., A.Navoiy nomidagi O'zbek milliy kutubxonasi nashriyoti, 2010.
2. Abdurahimova F. O'zbekiston taronalari. T., 2005.
3. Abdurahimova F. Orkestr sinfi. T., 2012.
4. Alimov F. O'zbek xalq cholg'ulari orkestri. T., 2004.

Axborot texnologiyalari

- www.press-service.uz
- www.gov.uz
- www.iscs.uz
- www.edu.uz
- www.ziyonet.uz
- www.myp.uz
- www.uza.uz
- www.jahon.tiv.uz
- www.press-uz.info
- www.uzreport.com